

מחשבות על זיכרון קיבוצי

מוקי צור

חברה זוכרת

כשעוסקים בתרבות הזיכרון בקיבוץ כדאי להזכיר את דברי ולטר בנימין,¹ שבעקבות עיסוקו במרסל פרוסט² הבחין בין מה שהוא מכנה "זיכרון רצוני" לבין "זיכרון לא רצוני". זיכרון רצוני הוא אותה שרשרת זיכרונות שאדם שב ומציב כאבני דרכו. לא תמיד הוא מגלה לזולתו את כל הרגעים שנראה לו כי היו הרגעים שהעניקו לו את אבני היסוד לזהותו. אלו פרקים – ולו פרקים קצרים – שנראה לו כי באמצעותם הוא מגדיר את עצמו. מקצתם הוא חושף, והם לו כרטיס ביקור המוצג כלפי העולם, ואחרים הוא מסתיר, כאותן תחנות שהוא זוכר אך היה רוצה שהזולת ישכח. לעומת הזיכרון הרצוני, הזיכרון הבלתי רצוני נערם במגוון דרכים, והוא לעיתים חסוי מפני הזכר עצמו. הוא מתגלה במיוחד ברגעים של שבר החושף את ששכח האדם או שלא ראה צורך לזכור. בנימין מביא דוגמה של בובה שנעלמת בבית ומתגלה רק כשהבית נחרב.³

זיכרונות היסטוריים גם הם מצטרפים לאותם זיכרונות רצוניים ולא רצוניים, ומקצתם נאצרים בכוונת מכוון המבקש שלא לאבדם. הוגה הדעות יוסף חיים ירושלמי טוען שזיכרון אינו מתאים למושג ההיסטוריה.⁴ הזיכרון הוא מה שנחקק ולעיתים מסתיר את האירועים שההיסטוריה מתארת. לדעתו ליהודים לא הייתה היסטוריה, אך הם גדושי זיכרון. הם משמרים רק אוצרות שיכולים להצטרף לא אל מה שמתמצה בשגרת הימים אלא אל מה שמעבר לזמן. למה שיכול להיפגש עם אירועים שיבואו אחר כך ולפרש אותם.

-
1. ולטר בנימין (1892-1940) נולד בברלין, והיה פילוסוף, מבקר אומנות וספרות. ראו בנימין, 1996; שלום ובנימין, 2008.
 2. מרסל פרוסט (1871-1922) עסק בספרות ובביקורת ספרות בצרפת והתפרסם בעקבות ספרו 'בעקבות הזמן האבוד'.
 3. בנימין, 1996.
 4. יוסף חיים ירושלמי (1932-2009) היה חוקר ההיסטוריה של עם ישראל ועסק בהרחבה ביחס שבין הידע ההיסטורי לזיכרון הקולקטיבי היהודי. אחד מחיבוריו החשובים הקשורים לזיכרון היהודי הוא ספר זכור (להלן).

ואולם צריך לשים לב שהרבה פעמים דווקא ההיסטוריה מדגישה פרטים שבפרספקטיבה נראים בעינינו בלתי חשובים. מלכים אוהבים להאדיר עצמם בפרקים של כיבוש ללא משמעות, והזיכרון לעומת ההיסטוריה הכתובה מעלה בפנינו דווקא פרטים בעלי משקל יתר מבחינת משמעותם. אם כן, ההיסטוריה יודעת גם לשקר, והזיכרון לעומתה מצליח גם לערער וגם לרפא.⁵

הזיכרון בחיי הקיבוץ אינו מיתולוגיה המבקשת להיות היסטוריה מדקדקת וגם לא היסטוריה המבקשת להיות למיתוס. הוא תודעה שמה שעובר עלינו מצטרף לבניית יסודות להשראה ולביקורת, והוא מה שהחברה מכתירה לבסיס ראשוני ולמטרה עתידית. הוא גם נוף וגם פרספקטיבה; גם קנה מידה וגם אזהרה מצטברת. כל אלה בוחנים את האירועים לפי חשיבותם כמועמים לבנות את הזהות הקולקטיבית.⁶

חברה של יהודים הקיבוץ הוא חברה זוכרת.⁷ חבריו מספרים את סיפורם, קובעים לעצמם קני מידה. משתתפים במשפט המתמשך של היחידים ושל היחד. סיפורם הוא עדות במשפט שחוקיו לא תמיד ברורים. תרבות הזיכרון באה לידי ביטוי בקיבוץ ברישום המאורעות, בפרוטוקולים של האספות, ברישום המוקפד של סידור העבודה, ברישום השיחות שצריכים להחליט בהן החלטות וברישום השיחות האישיות המתנהלות במה שנקרא 'שיחות על המצב' החברתי. מסגרת בלתי מדויקת זו של הלכי רוח, קריאת מצב מגוונת ולא מכוונת, פיתחו חברי הקיבוץ בשיחות שהתנהלו בשיחות שנתיות שנערכו לא פעם ביום הכיפורים.

זיכרונות של חלוצים

מכתביהם וזיכרונותיהם של חלוצים מגלים לנו שהרבה פעמים המפגש הראשוני עם הארץ בעלייתם ארצה היה כרוך בווייתור על האות הכתובה. העולים ערכו ניסיון ראשוני לקרוא את הארץ ונפיה ולא לכתוב אותם. לגלות את הטבע ואת האנשים. להתרגש לפעמים משרידים היסטוריים יהודיים, אך לרוב להרגיש כי המפגש עם הארץ ההיסטורית הוויית הסמלים אינו מרגש כמו המפגש עם הטבע.

בתקופה של פגישה ראשונית זו הם לא היו שולחים מכתבים; הם הרבו לטייל, להתרגש מהגילוי, להשקיע מאמץ בהסתגלות לחיי עבודה ומחסור ולגלות את המצוקה ואת המחיר שיוטל עליהם מבחינה בריאותית. רק אחר כך, מפרספקטיבה, הגיע הצורך של

5. ירושלמי, 1982, עמ' 29-25.

6. צור, 2005; צור, 2007; צור, תשע"ח.

7. ספר הקבוצה, 1996.

חברי הקיבוץ לכתוב, לתעד, לשלוח מכתב, למסור דו"ח לחבריהם, למשפחתם, להודות במאבקהם ובתבוסותיהם ולשתף חברים באקט העלייה, ההופך לזיכרון של התגלות.

א. יומני קיבוץ

ההבחנה בין הזיכרון הרצוני הגלוי לזיכרון הנסתר התגלה בשוני שבין יומני הקיבוץ, שאינם מסתפקים באישור הדיונים של אתמול אלא עורכים שיחות פתוחות בין חברי הקיבוץ; שיחה הנוגעת לפחדיהם ולתקוותיהם, שיחה המחליטה החלטות וגם מביעה משאלות, זו המבקרת וזו המהללת, וידויו של העוזב והצטרפותו של החדש. שיחות אלו הועלו על הכתב לצורך פעילות הסברה לחברים ולעולם שמסביב על הקיבוץ ופעילותו.

דוגמה בוטה לשיחה כזו הייתה בספר 'קהילייתנו', שכתבו חברי קיבוץ א' של השומר הצעיר שסלל את הכביש לחיפה ולימים ייסד את קיבוץ בית אלפא.⁸ ספר זה נולד מתחושת הצורך להסביר לעולם ולחברים עצמם את פשר מוזרותו של הקיבוץ שלהם. הספר העלה לזיכרון את תחושות החברים והרעיונות המשותפים שנבעו מהמפגש של התרבות הקלסית והעברית עם המציאות הארץ-ישראלית מתשוקתו של החלוץ לבנות עולם מתוקן על חורבות התרבות שממנה בא.

תחושתם של אנשי העלייה השלישית הייתה שהעולם שבאו ממנו שרף את מרקמי היסוד של החיים במלחמה הגדולה, היא מלחמת העולם הראשונה. כתיבת הספר 'קהילייתנו' נעשתה על ידי איסוף חומרים שכתבו החברים ופרוטוקולים של שיחות הקבוצה. רשימות זיכרון אלו נותנות אמון בהצלחת החשיפה הנועזת של עולמם הפנימי של החברים להביא לעולם את בשורת הקיבוץ או לפחות לגרום לקיבוץ לזכות בהבנת הסביבה. המיזם היה כישלון מוחלט, שכן הקוראים שלהם יועד הספר לא הבינו מה רוצים מהם, אך הוא הציב אתגר, ומדי דור שבו לקרוא אותו ולנסות לפענח אותו כמקור השראה, וקבוצות ויחידים ניסו לתרגם אותו למציאות הפסיכולוגית המשתנה.

מגוון קבוצות כתבו יומנים דומים, אך הם לא היו מיועדים לפרסום.⁹ הם ביקשו להישאר חלק מסוד המלווה את חיי היחד. לא רק שהם לא פורסמו, אלא זמן אחרי שנכתבו הם נגנזו ונחתמו, בעיקר אחרי שילדי הקיבוץ, ילדיהם של הכותבים, גדלו ולמדו לקרוא. החברים לא רצו שבניהם ידעו פרטים על חיי הנפש שלהם בשעות הקמת החבורה, בייחוד בתקופה הראשונית, שבה התגלו הרפתקאות שהם ראו בהן אחר כך הרפתקאות בוסר. הקטעים, שנכתבו בלהט האקסטזה הרומנטית של היחד, נראו עתה אינטימיים מדי ואולי אפילו חוצים גבולות מותרים. כאן אנו מגלים כי הזיכרון לא תמיד חושף את מה שרוצים שיעבור בין הדורות: המעבר מדור לדור לא רק העביר את הזיכרון אלא גם צנזר אותו.

8. ביסטריצקי, תשמ"ח.

9. אופז, תשס"ב. סקירה על ספר זה ראו אצל ויילר, תשס"ה.

ב. עלוני הקיבוצים

אחרי שנות היומנים בעלייה השלישית הגיעה שעת העלונים.¹⁰ כל השנים האמינה החברה הקיבוצית כי תשמור על זיכרונה באמצעות העלון. עלונים נכתבו בכתב יד ונתלו לקריאה בחדר האוכל, ולימים הודפסו ברמה טכנית כזו או אחרת (חברת השעונויות – הסטנסילים – הגדולה בעולם, גסטטנר, הייתה שייכת לציוני ידוע באנגליה. הוא שלח ארצה מכונות שכפול שהתיישנו ואפילו העסיק בארץ מדריך לציור בשעונויות, ובזכותו היו איורי השעונויות בקיבוצים לבעלי איכות גבוהה במיוחד).

לפני שנים ביקשה ממני תלמידה לכתוב עבודה על העלון בקיבוצה, וביקשתי ממנה לראיין את חברי הקיבוץ על המשברים שעבר הקיבוץ. אחרי שגיבשה לה רשימת אירועים ותהליכי משבר בקיבוץ, היא חיפשה להם הד בעלונים הקיבוץ, אך לא מצאה; ההדים למחלוקת ולמשבר לא מצאו את מקומם בעלון של הקיבוץ. זה קרה רק כשהקיבוץ התפלג, ושני עלונים מתנגדים פורסמו באותו קיבוץ. אז היה אפשר למצוא עניינים שבמצב רגיל לא נחשפו, קונפליקטים והאשמות הדדיות. אם כן, בעיתות משבר נחשפים לפתע גם הזיכרון המצונזר וגם פרקים של הזיכרון הלא רצוני, וברגעים אלו עולים וצפים רגעים ממתחים ומפילוגים קודמים.

ג. הגדות של פסח כסוכני זיכרון

גם הגדות הפסח הקיבוציות היו כלי לספר את סיפורו של הקיבוץ ולטפח את זיכרונותיו, וכתיבת מאות הגדות אלו הייתה חלק בלתי נפרד מהפיכת הזיכרון הקיבוצי לחלק מעשייה פולחנית תרבותית.¹¹ העלון והגדת הפסח הקיבוצית היו לחלק בלתי נפרד מהזיכרון הגלוי ומהזיכרון המצונזר של הקיבוץ.

ד. זיכרונות של חינוך משותף

דוגמה טובה לזיכרונות של חינוך משותף התגלתה בהקשר להלנת הילדים.¹² כבר בשנות העשרים עד שנות הארבעים, וביתר שאת בשנות החמישים והשישים, היו חילוקי דעות על לינת התינוקות. הם לא הגיעו לידי ביטוי מעשי באותם ימים, אך משהחל הוויכוח על הלינה המשותפת בשנות השבעים והשמונים צפו ועלו חילוקי הדעות שהיו בימי ייסוד הלינה המשותפת.¹³

10. על עלוני הקיבוץ ראו משורר, 1982; שור, 1983. על העלונים בקיבוץ קריית ענבים ראו רוזנסון ושפניר, תש"ף, עמ' 62-63.

11. על הגדות פסח מהקיבוצים ראו צור ודניאלי, תשס"ד.

12. הספרות על החינוך הקיבוצי רב ביותר, וכאן נציין בהקשר זה את גן, 2019; קמינסקי, 2019, עמ' 90-100.

13. בעניין הלינה המשותפת יש ספרות רבה, מחקרית ופופולרית, שמעלה על נס את הנושא בכמה היבטים. ראו צ'פלין, 2020.

הספרות העולמית הדגישה אחרי מלחמת העולם השנייה את הבייבי בום ואת הצורך בריבוי ילדים, וכן הדגישה מאוד את ערך המשפחה ואת התלות באימהות קרובה. הוויכוחים על הלינה המשותפת ערערו על הרבה זיכרונות שקודשו בקיבוץ בשנותיו הראשונות, והזיכרון של כאבי החינוך המשותף שנאגרו בזיכרון הקהילתי-משפחתי פרצו הפעם כביקורת נוקבת.¹⁴ הם ביטאו געגועים לבית ולמשפחה, אף שזו לא הייתה המשפחה המסורתית שממנה באו רוב המייסדים. זו הייתה משפחה שוויונית יותר, מצומצמת יותר, ללא סבים וסבתות, משפחה הנענית לתביעות ההיגיינה האימהית החדשה, שנלחמה על ניצחונה, המונע מות ילדים.

ובכל זאת צפו פרטים רבים מהזיכרון הלא רצוני והשפיעו לא מעט על דרכי שינוי הקיבוץ ודרכי חינוכו. זיכרון הפרדה מן ההורים בלילות צף ועלה, ולכן עורר את פחדיהם של רבים כי המרד נגד הלינה המשותפת יביא לידי פירוק הקיבוץ. הוויכוח הסוער על הקשר המיוחד שבין חברי הקיבוץ ועל שיטת הלינה העלה את החשש ששינוי בתחום החברתי-משפחתי יגרום לווייתור על השותפות. לעיתים קרובות הוא שיקף יותר את הקונפליקט מששיקף את הזיכרון החי.

ה. אחרי מות: חוברות זיכרון בקיבוץ

רובד חשוב מאוד בפסיפס הזיכרון בקיבוץ מתגלה בחוברות הזיכרון שהקיבוצים הוציאו לאור, והיה בהם לא רק ביטוי לאבל על מות החברים. אפשר למצוא בהם מכתבים של חברים: מכתבים הביתה, מכתבי אהבה, סיפורים המסיחים לפי תומם. יסודות אלו בזיכרון הנחשפים 'אחרי מות' לעיתים עולים בערכם על הזיכרון הרשמי הנרשם בעלונים ובתקנונים. כך קורה שפיסות הזיכרון אינן צצות לפי סדר הזמנים של האירועים למיניהם.

1. אהרון דוד גורדון¹⁵ כתב רשימה מעניינת על האבל הקיבוצי. בספר רשימות ומכתבים (שלוקטו לאחר מותו) הוא תיאר את האבל הכבד שנפל על דגניה עם מותו של מנהיגה יוסף בוסל¹⁶, והעיר שטוב היה לו רגשות האהבה כלפיו שהתגלו אחרי מותו היו מתגלים בחייו. בכך רמז גורדון שהאבל חושף רגשות שאינם מתגלים דיים בחיי האדם וביקש לגלות דווקא בחיים את שאנו שומרים בזיכרון לימי אבל, ועל כן הפציר לכבד את זכרו (שלו) בשתיקה.

14. פוגלביזאוי, 2009.

15. אהרון דוד גורדון (1856-1922) עלה ארצה בשנת 1904 מאוקראינה של היום. היה מורה דרכם של החלוצים בני העלייה השנייה והשלישית, התיישב בדגניה וגם נקבר שם.

16. יוסף בוסל (1891-1919) – עליה מרוסיה הלבנה (כיום בלארוס), והתיישב בקבוצת כנרת. בשנת 1910 עלה עם קבוצת מתיישבים לייסד את דגניה, והיה האב הרוחני שלהם. בחזרה בשיט מטבריה לדגניה א' התהפכה סירתו, והוא טבע למות.

בכל זאת ההספדים וחבורות הזיכרון מגלים לנו על הזיכרון יותר ממה שהתגלה בחיים. הרבה שנים אחרי שנכתבו מגיעים לבני תקופה מאוחרת ערמות של מכתבים במטמונים אישיים וחושפים זיכרונות גנוזים. כאן אפשר לראות שהזיכרון אינו נחשף על פי סדר כרונולוגי; הוא כפוף לסדר זמנים הדומה לחפירה ארכאולוגית ולא לספר מסודר כרונולוגי, ומתחיל גם תהליך של ריאיון חברים שאינם יכולים לכתוב.

עוד פרק בקורות הזיכרון מתפתח עם הדגשת הזיכרון של המשפחות ויחסו לסיפור של הקהילה. מייסדי הקיבוץ בדרך כלל לא רשמו על קבריהם של חבריהם את שמות ההורים. לפעמים לא ידעו אותם, ולפעמים צנזרו אותם כדי להתחיל התחלה חדשה. ואולם ברבות השנים החלו שמות ההורים להיכתב. עם צמיחתה של המשפחה וניצחונה הגדול במהפכה, ואחרי שמשפחות רבות נעלמו בין גלי ההיסטוריה, החלה פעולה של שחזור חיי המשפחה וקשריה. ספרי קהילות, שנעלמו מן העין, חזרו לצאת לאור, והחלו נראים גם ספרי משפחות, הקמת נדבך נוסף לבניין הזיכרון.

1. תמונות יצירות זיכרון

גורלם של התצלומים, שנועדו לשמור על תמונות העבר, על הזיכרון המשותף, מתעתע.¹⁷ מצד אחד הם שימשו תצלומי פרסום למשימת ההתיישובות, ומצד אחר היו תצלומים משפחתיים טקסיים שיזם פעם בשנה הצלם המקומי. חלקם הודבקו באלבום המשפחתי, ואחרים נשלחו לבני משפחה רחוקים. תצלומי משפחה אלו נגדו את רוח צילומי הרמת המורל הלאומי ועליית מפלסי ההתרמה של מוסדות ששלחו את צלמי הממסד לצלם את הנעשה בקיבוץ. העיניים שתצלומים אלו היו מיועדים להן היו צריכות להצטרף ולדבר לעין הציבורית.

ואולם גם כאן נראות תמורות: ברגע שהתגייסו חברי קיבוץ לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה באו התצלומים לשרת מטרה אחרת; להצטדק בפני המתנדב לצבא שמי שלא התגייסו מקימים בית למי שהתגייסו ואפילו למי שיעלו ארצה אחרי המלחמה. הם היו צריכים לספק ביטחון שבעוד הם בחזית, מישהו בעורף מכין להם תצלום של הבית הרחוק. מי שהיו בחזית לא התעניינו כל כך בנושאים ובדרכי הביטוי של המוסדות ששלחו מסרים ציוניים. הם היו רעבים לפרטים המציניים את מה שהם, חברי קיבוץ, רואים: פרטים של הווי, מוסדות ופרצופים מוכרים, פרטי עבודה שרק עובד האדמה יוכל להעריך. הם גילו את הדחף המשפחתי וארגנו סביבם את אתוס המשפחה.

17. את הקיבוץ על חלקיו ומורכבותו צילמו לאורך שנים צלמים מקצוענים וחובבים, ואפשר לקבל תמונה של התופעה, ולו חלקית, בדוגמאות מספר. ראו רז, 2003; ברעם, 2019. בשנים האחרונות יש גופים האוספים תמונות ומעלים אותן לרשת: ביתמונה בקיבוץ מרחביה ומיזם איסוף התמונות "ישראל נגלית לעין" של יד בן צבי.

התצלומים אינם טובעים בשפע שברביו המצלמות והטלפונים; אין כאן תצלומים הזורמים ומלווים את זרם החיים ומודעים להם כמו התצלומים של היום, שהם נחלת כולם מצד אחד, ומצד אחר ברור שאורך חייהם קצר, והם נידונו לגניזה בעננים רחוקים. התצלומים בדורות הראשונים מתעדים רגעים שהוצאו מהשגרה והצטרפו לאבני דרך המזדקרות כשרשרת פסגות. לא פלא שהיה ניסיון באחד הקיבוצים לערוך אלבום תצלומים קולקטיבי שיאחד את כל התצלומים הפרטיים של החברים. ניסיון זה, שציין את רוח הקולקטיביזם בקיצוניותו, נגמר בפירוק האלבום. על אחורי התצלומים שהוצאו ממנו נותר תו זיהוי שחור משרידי הדפים השחורים שעליהם הודבקו.

צנזורה והשכחה

רבים מהאירועים, ובהם אירועים חשובים, לא התחברו לזיכרון הקולקטיבי כי צנזרו, כי הוסתרו מתחושה ציבורית שאין לגעת בהם. אמות המידה להפעלת הצנזורה השתנו: בקיבוץ בראשית דרכו היה מקובל שלא להסתתר מאחרי מסכות, שיש לבטא תחושות ולהזכיר בגלוי, וביקורת גלויה ואישית תועדה באספות חברים, וכן תועדו התפרצויות של ויכוחים אישיים.

התקפות סוערות של גילויי נפש אינן נעימות תמיד, ולימים החלה החברה הרבדורית בקיבוץ להתקומם נגד צדדים אלה של גילוי לב וביקשה לטפל בצנעה בקונפליקטים אישיים. להתפתחות זו תרם המפגש הבין־דורי באספות ובשיחות של הקיבוץ: הבנים לא הסכימו שהוריהם יותקפו או יתקיפו בפורומים ציבוריים. לעיתים חשו הבנים כי קשה עליהם ההתנהלות כשווים בין שווים עם הוריהם. בתוכם הם ביקרו את דור המייסדים, צחקו עליו, המציאו עליו סיפורים ההופכים אותו לדור של אנשים החיים את העבר ואין מה ללמוד מהם. בעיתות מלחמה, בייחוד במלחמת העצמאות, הרגישו בני הקיבוץ את מחיר החזון של הוריהם, והחלו לצבור זיכרונות שהיו כרוכים הרבה פעמים ברצון שלא ליפול תחת זיכרונות ההורים.

בת קיבוץ שאבא שלה היה מספר לה זיכרונות רבים התוודתה שסיפורי הילדים שסיפרה לה אימה, ובהם אגדות עם מארצות רחוקות, קסמו לה הרבה יותר מסיפורי החלוצים והזיכרונות שבהם הלעיט אותה אביה. רק בשלב מאוחר, כשהיו ההורים נעשים סבים וסבתות, או אף עם לכתם מהעולם, נולדו סקרנות ופחד שכחה מספקים כדי שהבנים יתחילו לעקוב אחרי דרך המשפחה ודרך ההורים.

הגילוי המאוחר של הזיכרונות, השיבוש בהעברת הזיכרונות, שהוא לעיתים שיבוש מכוון, גורם לזיכרון להיצמד לצרכים אקטואליים לזמן הגילוי, ויש בזה סכנה שהוא ישבש את היכולת לבנות בסיס אמיתי. הזיכרון נעשה אז כלי להמשך הפעלת סמכויות של דור

על משנהו ולהתקוממות נגד מחויבות הצעירים למורשת אבותיהם, להערצה או לללול יתר, יצירת פסלים ושבירתם, שהן שני צדדים של מטבע אחד.

אם כן, לצד הזיכרון הקיבוצי תמיד יש לנסות לעקוב אחרי השכחה הקיבוצית, שהיא כנראה חלק בלתי נפרד לא רק מהתהליך שבו הדור הוותיק אינו יכול להעביר לדור הצעיר את כל הזיכרון שצבר אך גם מן הצורך החצייהכרתי של דורות שלא להיבלע במה שהיה ולתת מקום לאיזודאות הצפונה בעתיד. לעובדה, שהיסטוריונים בדרך כלל שוכחים, שבכל רגע ורגע איננו מסכמים רק את מה שהיה אלא צופים בחרדה ובתקווה אל עתיד לא ידוע. אחרי מותם של חברי הקיבוץ מתגלים אוצרות של מכתבים ששמרו כל השנים. למכתבים היה מקום מיוחד בחיי חברי הקיבוץ, ולכן הם נהגו לשמור עליהם. עצם כתיבת המכתב, הגעגוע למכתבים מהמשפחה, מחברי תנועת הנוער, מאהובים ואהובות שנותרו מרחוק, הייתה פעילות שהוקדשו לה זמן ומשאבים אחרים. כתיבת המכתב הייתה חומר גלם לזיכרון, אך לעיתים נשמרו המכתבים בסוד או היו נעולים במגירה, והגיוחו אל הזיכרון הקולקטיבי רק בעידן מאוחר, אחרי מות כותביהם.¹⁸ אם כך, הזיכרון הקיבוצי מגיח שלא על פי סדר כרונולוגי. חוקרים שמגלים מכתבים כאלה מאוחר משבשים את סדר הזמנים גם כשהם כותבים את מחקריהם הרבה אחרי שנראה כי הזיכרון הרצוני כבר נשכח.

הזיכרון מתעצב גם על ידי ההתכוונות, על ידי העולם הרעיוני המלווה אותו. פעולה אחת יכולה להתפרש בכמה דרכים ולארגן את הזיכרון ארגון אחר. הדבר מורגש במיוחד בזיכרון העבודה. אף על פי שדי ברור לנו כי תפקיד העבודה היה לפרנס, עשרות שנים נעדרה כמעט לחלוטין המילה פרנסה מספרות החלוצים. העבודה נתפסה כמבחן מוסרי ואתגר אנושי. לפעמים קראו לה עבודה, לפעמים הגדירו אותה כחלק מהפעילות המכונה פעילות משקית. המושג השגוי והמוזר 'דת העבודה' אינו מקרי; הוא מבטא את התחושה כי יש בעבודה משום תכלית לעצמה. אומנם שלא כפעולה פולחנית הטכנולוגיה שלה משתנה, היא לומדת ומתפתחת ביודעין, אך בכל זאת יש בה יסודות של מוסר ואחריות לעולם האנושי, והיא אינה נבלעת בפעילות הצרכנית.

העבודה, ובייחוד עבודת הכפיים כיעוד, מנעה את השימוש במילה פרנסה. רק עם משבר הקיבוץ באמצע שנות השמונים היא נשמעה כשהחלו מומחים לתאר בטון מבקר ופולמוסי את העבודה בקיבוץ שאינה מפרנסת את חבריה. פרק מעניין בזיכרון של הקיבוץ הוא היעלמותה של העבודה מאלבומי התצלומים של חבריו. החברים נושאי הקלשון והחרמש נעלמו, אך תצלומי החבר לצד מחשב לא מילאו את מקומם. העבודה

18. דוגמה לשימוש במכתבים שעלו בהם עניינים שבמהות בקיבוץ קריית ענבים ראו רוזנסון ופשנייר, תשפ"ב, עמ' 44-52, תכתובת של אב לבנו (גדעון פלאי) המעלה בפרק ההנחה לגדעון מחשבות מהותיות לרעיון של התנועה הקיבוצית.

נעלמה אז מהאלבומים של תצלומי הכלל, הפרט והמשפחה. כאילו צונזרה מהזיכרון, בוודאי מהזיכרון הקולקטיבי.

תרבות הזיכרון מונחית גם על ידי הצורך לשכוח כדי לפנות מקום לא רק לזיכרונות חדשים אלא גם לציפיות חדשות. מייסדים וממשיכים מנסים לדלות פרקי זיכרון שיעצבו זיכרון של היחד המתהווה, המתפורר, הקם מחדש. הקשר בין קיבוץ למקום מחבר זיכרונות סותרים, שבחלקם באים לאתגר את המציאות ובחלקם באים לייצב אותה או אפילו להצדיק שמרנות מתבצרת. בכל זמן נתון אנו מחפשים את הזיכרון הבונה רצף ואת זה המתמרד ומבקש לראות את הסיכוי בשכחה המובנית. הזיכרון הקיבוצי תמיד מכון לא רק למה שאירע אלא למטרות ולאופקי עתיד.

רשימת קיצורים ומקורות

א' אופז (עורכת), ספר החיים: יומנה של קבוצת קרית ענבים (תר"ף-תרפ"ט) , ירושלים תשס"ב.	אופז, תשס"ב
נ' ביסטריצקי (עורך), קהילייתנו , ירושלים תשמ"ח.	ביסטריצקי, תשמ"ח
ו' בנימין, הרהורים: מבחר כתבים (תרגם ד' זינגר), תל אביב 1996.	בנימין, 1996
מ' ברעם, קיבוץ , עין חרוד 2019.	ברעם, 2019
א' גן (עורך), החינוך הקיבוצי , רמת אפעל 2019.	גן, 2018
י' ויילר, "ספר החיים" של קריית ענבים, קתדרה 114 (תשס"ה), עמ' 149-159.	ויילר, תשס"ה
י"ח ירושלמי, זכור , תל אביב 1982.	ירושלמי, 1982
ר' משורר, עלון הקיבוץ , חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1982.	משורר, 1982
ספר הקבוצה: קבוצת השרון תרפ"ב-תרצ"ן, הגות לבטים ומאוי חלוצים , ירושלים 1996.	ספר הקבוצה, 1996
ס' פוגלביזאוי (עורכת), באות משתיקה: נשים בקיבוץ ושימי חברתי , רמת אפעל 2009.	פוגלביזאוי, 2009
מ' צור, אורות רחוקים: פרקי שיחה , תל אביב 2005.	צור, 2005
מ' צור, כרעה ברוח: עיונים בתרבות הקיבוץ והתרבות הישראלית , רמת אפעל 2007.	צור, 2007
מ' צור, הר שדה ובית , תל אביב תשע"ח.	צור, תשע"ח

- צור ודניאלי תשס"ד
 מ' צור וי' דניאלי, **יוצאים בחודש האביב: פסח ארץ־ישראלי בהגדות מן הקיבוץ**, ירושלים תשס"ד.
 א' צ'פלין, **ארבע שעות ביום**, תל אביב 2020.
 ת' קמינסקי, **בדרך: נשות עין חרוד 1921-1948**, שדה בוקר ורמת אפעל 2019.
 י' רוזנסון וי' שפנייר, **קרית ענבים: שורשים בסלע על אם הדרך**, ירושלים תש"ף.
 י' רוזנסון וי' שפנייר, **ואישונים זורחים מתוך העלטה: גדעון (גיוני) פלאי לוחם הפלמ"ח, נפל בקרבות הקסטל בתש"ח**, ירושלים תשפ"ב.
 רז, 2003 **צלמי הארץ מראשית ימי הצילום ועד היום**, צל אביב 2003.
 ש' שור, **העלון בקיבוץ**, המרכז האוניברסיטאי הקיבוצי, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, פרסום 47, 50, חיפה 1983.
 ג' שלום וי' בנימין, **חליפות מכתבים 1933-1940**, תל אביב 2008.